

هنر حجاری در حرم مطهر رضوی

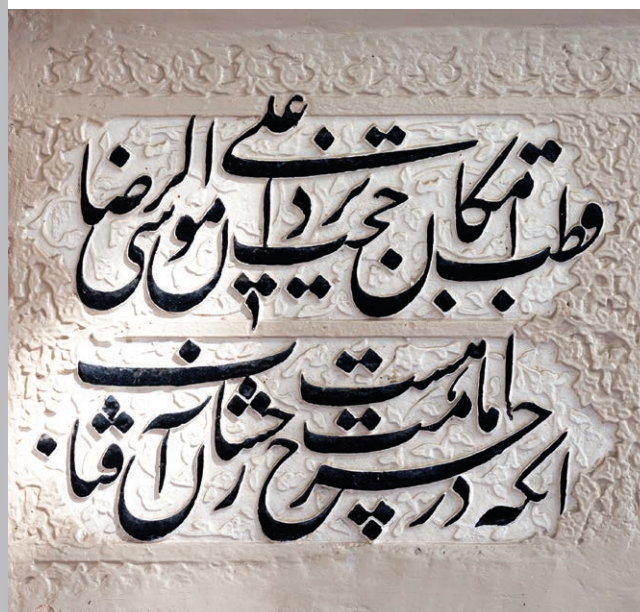
زهرا جهانپور*، بهزاد نعمتی**

چکیده

حجاری از هنرهای به‌کاررفته در حرم مطهر رضوی است. قدمت آثار سنگی باقی مانده از گذشته در حرم، به هشتصد سال می‌رسد. نام حجاران یا سنگ‌تراشان در پای برخی کتیبه‌های قدیمی حرم درج شده است. انواع متنوعی از سنگ در آرایه‌های هنری و عناصر معماری حرم به‌کاررفته است. این روند تا کنون ادامه داشته و در دوران معاصر بر تنوع کارهای سنگی افزوده شده است. این مقاله با استفاده از مصاحبه، اسناد، متون و تحقیق میدانی، ضمن بررسی اصطلاحات مربوط به پیشه حجاری در حرم مطهر، سیر استفاده از سنگ و فنون اجرای آن را در هنر و معماری این مجموعه مرور می‌کند.

* نقاش و پژوهشگر هنر

** پژوهشگر بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی
behnema@yahoo.com

طای ناصری (اعتمادالسلطنه، ۴۰۷/۲)؛ ملا علی اکبر، ابوالحسن بن صنیع التولیه و استاد غلام علی منبت کاران کتیبه‌های ازاره صحن نو (پیمایش)؛ حسین بن محمد تقی موسوی و سید حبیب و ملا قاسم در دیگر کتیبه‌های سنگی (جلالی، ۱۰۹). آستان قدس تا دوره پهلوی دوم حجّار دایمی و رسمی داشته (احتشام کاویانیان، ۱۴۹) اما در دوره جمهوری اسلامی، با گسترده شدن کار ساخت و ساز و تغییر روش‌های اجرا، اغلب کارها به صورت پیمانکاری اجرا می‌شود و استادکاران متعددی در مجموعه حرم مطهر به کار مشغولند (داوری).

منطقه توس و شهر نوغان که بعداً مشهد مقدّس نام گرفت، از گذشته دور به داشتن انواع معدن سنگ و مردم آن به هنر سنگ تراشی شهره بوده‌اند. اولین گزارش‌های سفرنامه نویسان و جغرافی‌نگاران بعد از اسلام در افزون بر هزار و صد سال قبل، به این نکته اشاره دارد (لسترنج، ۴۱۶). در این گزارش‌ها آمده که منطقه نوغان معادن سنگ دارد (ابن حوقل، ۱۶۹؛ حدودالعلم، ۹۰) و مردم آن در تراشیدن دیگ‌های سنگی ماهر هستند (مقدّسی، ۴۶۸). نوشته‌های سده‌های اخیر از استمرار این صنعت و هنر نشان دارد. مثلاً «فریزر»، سفرنامه نویسنده انگلیسی، در حدود دو سده قبل، از سنگ تراشان مشهد یاد می‌کند که محصولات و ظرف‌های ساخت دست آن‌ها «در نظر اهالی ایران با قدر است و به هرجا می‌برند» (اعتمادالسلطنه، ۳۲۱/۲). همچنین بازار سنگ تراشان از قدیمی‌ترین بازارهای اطراف حرم مطهر و بخش مهمی از بازارهای پر شمار اطراف آن به شمار می‌رفت که تا دهه‌های اخیر برجا بود. در حال حاضر هم محصولات سنگی، در شمار تحفه‌های شهر مشهد است (مکی نژاد، ۲۰۱)؛ بنابراین، وجود معادن پر شمار سنگ و قدمت و استمرار پیشینه سنگ تراشی در این منطقه، موضوع حجّاری در حرم مطهر را به عنوان یک هنر و پیشینه بومی مطرح می‌سازد.

در گذشته انواع سنگ مرمر و سنگ سیاه در شمار مشهورترین سنگ‌های منطقه توس و مشهد بوده و در حرم مطهر هم به کار می‌رفته است (سیف‌الدوله، ۳۸۷ و ۳۸۸). حتی «آلمانی»، سفرنامه نویسنده فرنگی، حدود صد سال قبل، به سنگ‌های معروف به «سنگ زائر» اشاره دارد که توسط خدمه حرم مطهر به مکانی خاص منتقل می‌شد و بعداً در بناهای حرم از آن‌ها استفاده می‌کردند. این سنگ‌ها قطعاتی در انواع و ابعاد مختلف بود که اغلب، زائران از نقاط مختلف به سوی مشهد روانه می‌کردند. نزد عامه چنین مشهور بود که سنگ‌ها خود حرکت کرده و برای آن‌ها کراماتی قابل بودند (آلمانی، ۱۳۲).

در اسناد حرم مطهر از سنگ سیاه (سازمان کتابخانه‌ها...

حجّاری، در لغت به معنای سنگ تراشی است (دهخدا، ذیل واژه). حجّار، هنرمندی است که با تراشیدن و تغییر شکل دادن تخته سنگ‌های طبیعی، وسایل، مجموعه، لوحه و ابزارهای سنگی به وجود می‌آورد (بقیعی، ۸۳). بنا به استفاده از سنگ در حرم مطهر، این پیشه کهن در آستان قدس رضوی وجود داشته است. در اسناد، کتیبه‌ها و متون مربوط به حرم مطهر، علاوه بر واژه‌های «حجّاری» (اعتمادالسلطنه، ۳۹۱/۲؛ سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس، سند شم ۱۳۰۵/۸) و «حجّاری» (همان، سند شم ۲۱۱۶۵/۳۵) اصطلاحات مشابه دیگری هم برای این هنر و حرفه به کار رفته است؛ از جمله: «سنگ تراشی» (همان، سند شم ۳۵۷۲۰/۱۱) «سنگ تراش» (همان، اسناد شم ۳۵۷۲۰/۱۱ و ۳۵۳۹۸/۱۷؛ اعتمادالسلطنه، ۴۰۷/۲)؛ «سنگ کاری» (سازمان کتابخانه‌ها...، سند شم ۳۵۷۲۰)؛ «تججیر» (کتیبه ازاره دارالسعاده مربوط به ۱۲۹۰ق)؛ «منبت کاری» (سازمان کتابخانه‌ها...، سند شم ۲۲۸۴۶/۳)؛ کتیبه بالای ازاره غرفه شمال غربی صحن آزادی و «منبت کار» (کتیبه بالای ازاره غرفه شمال غربی صحن آزادی یا صحن نو).

امروزه اصطلاح منبت کاری را اغلب برای هنر برجسته کاری روی چوب به کار می‌برند، اما در گذشته به فراوانی درباره کارهای سنگی، به ویژه هنر حکاکی کتیبه‌ها روی سنگ هم استفاده می‌شده است. به هر روی، در گذشته برای مجموعه گوناگونی از کارهای سنگی شامل بنایی مانند کف‌سازی و نم‌کاری ساختمان‌ها تا تزیینی و هنری و کاربردی در حرم مطهر، تمام این واژه‌ها به صورت کاملاً مترادف و بدون تفاوت معنایی خاص به کار رفته است (به عنوان مثال کاربرد واژه‌های «منبت کاری» و «حجّاری» در توصیف کتیبه‌های حرم توسط اعتمادالسلطنه: ۲/ ۳۸۵، ۳۹۱، ۳۹۲ و ۴۳۳).

حجّاران یا سنگ تراشان در کارهای ساختمانی حرم شرکت داشته‌اند و فعالیت آن‌ها در اسناد آستان قدس منعکس است (سازمان کتابخانه‌ها...، سندهای شم ۳۲۳۵۷/۳؛ ۳۵۳۹۸/۱۷؛ ۳۵۷۲۰/۳۵۷۲۰). تراش سنگ به صورت قطعات کوچک کاشی، که به آن «کاشی سنگیه» می‌گفتند و در نم‌سازی به کار می‌رفته، یا آماده‌سازی و تراش مرمر و سنگ‌های دیگر برای کتیبه‌ها و سنگ کاری کف‌ها، ازاره‌ها، اطراف پنجره‌ها و درها (همان، سندهای شم ۳۵۴۳۹/۴؛ ۳۵۵۲۵/۲؛ ۳۲۶۴۰/۱) نهر (همان، سند شم ۳۵۵۲۵/۲ و ۳۵۹۷۲/۷) توسط سنگ تراشان انجام می‌شده است. در برخی کتیبه‌های سنگی حرم به هنرمندان سنگ تراش و در موارد زیادی به منبت کار، که همان حجّار کتیبه روی سنگ باشد، اشاره شده است؛ از جمله شمس‌الدین بن استاد شیخ علی محمد سنگ تراش مشهدی در کتیبه محو شده پایه راست ایوان

استفاده از واژه «تججیر» در کتیبه سنگی دارالسعاده (۱۲۹۰ق): «وفق بتججیر هذه المكان...»

قسمتی از یک کتیبه سنگی در ازاره صحن آزادی با نام منبت کار در پای آن: «منبت ملا علی اکبر منبت کار» (۱۳۳۰ق).

آن‌ها تا شکل دادن و کنده‌کاری، با انواع کلنگ، تیشه، چکش و قلم‌های مخصوص، مانند تیشه هَنگره و قلم نیم‌بُر صورت می‌گرفت؛ اما اکنون اغلب مراحل استخراج و آماده‌سازی با دستگاه‌ها و ابزارهای برقی انجام می‌شود (داوری؛ سراقی نوغانی؛ اسماعیل‌آبادی؛ اوکین، ۶۴).

سنگ در حرم مطهر کاربردهای گوناگونی داشته و دارد. در گذشته که آماده‌سازی سنگ دشوار بوده از آن کمتر استفاده می‌شده (پوپ، ۱۶۶) اما با پیشرفت‌های صنعتی دهه‌های اخیر و استفاده از فن‌آوری در آماده‌سازی و اجرای عناصر سنگی، استفاده از آن، بسیار بیشتر از قبل شده است. این عنصر پایا و محکم برای مقاصد ساختمانی مناسب و جذاب است. از سوی دیگر، زیبایی و قابلیت شکل‌پذیری آن باعث شده تا برای مصارف تزئینی و آرایه‌سازی هم به‌کار رود و علاوه بر این‌ها، در شکل دادن به عناصری چون ساعت آفتابی، حوض و سقاخانه استفاده شد.

استفاده از سنگ در کف‌سازی فضاهای داخلی (تالارها و رواق‌ها) و خارجی (صحن‌ها) حرم، در گذشته کمتر از امروز رواج داشته و حتی می‌دانیم که کف برخی فضاها مانند دارالحفاظ، دارالضیافه و گنبد اللّه‌وردی‌خان تا همین دهه‌های اخیر با کاشی پوشیده بوده و بعداً سنگ‌فرش شده است (پوپ، ۲۷۲؛ اعتمادالسلطنه، ۳۸۲/۲؛ احتشام کاویانیان، ۱۵۸؛ سدیدالسلطنه، ۲۲۱). در پنجاه سال اخیر کف‌سازی تمام صحن‌ها و رواق‌ها با سنگ انجام گرفته و سنگ‌فرش بقعه مطهر بارها تعمیر و تعویض شده که آخرین آن، مربوط به سال ۱۳۷۹ ه. ش. و تعویض ضریح مطهر بوده است (آستان قدس دیروز و امروز، ۸۸ تا ۱۰۱؛ عزیزیان، ۲۹). در حال حاضر سنگ‌های کف بقعه مطهر از مرمر سبز چمنی متعلق به معدن نقره کرمان است (داوری). کف رواق‌ها و شبستان‌ها با بهترین سنگ مرمر فرش می‌شود و کف صحن‌ها و فضاهای باز نیز با استفاده از سنگ‌های خلع، گرانبه و سنگ سیاه آراسته می‌گردد. همچنین در کف‌سازی‌های دوران معاصر علاوه بر چیدمان ساده و خفته و راسته، معرّق‌کاری سنگی و گره‌چینی‌های بسیار زیبایی با استفاده از رنگ‌های مختلف سنگ کار شده است. گنبد اللّه‌وردی‌خان، دارالولایه، دارالحجّه، کتابخانه مرکزی آستان قدس و صحن جامع رضوی از نمونه‌های قابل‌ذکر در این‌باره است. شمشه‌ها و نقش‌های به‌کاررفته در فضاهای داخلی و رواق‌ها ریزنقش و در فضاهای وسیع صحن‌ها بزرگ‌تر است (پیمایش). درباره پله‌ها هم می‌توان گفت در دوران معاصر، تمامی پله‌سازی‌ها با سنگ پله که ضخامت زیادی دارد، انجام می‌شود؛ اما در گذشته از کاشی هم در پله‌سازی فضاهای درونی و حتی بیرونی حرم استفاده می‌شده است (سازمان کتابخانه‌ها...

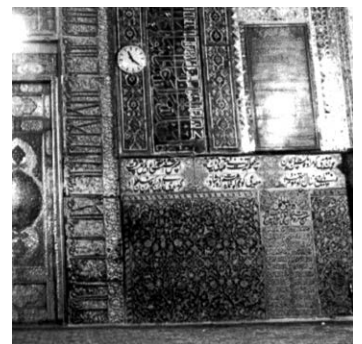
سند شم ۳۲۳۵۷/۴ مربوط به ۱۰۹۱ق)، سنگ آهک (همان، سند شم ۳۵۷۲۰/۱ مربوط به سال ۱۱۵۸ق) و سنگ مرمر (همان، سند شم ۳۵۵۲۵/۲ مربوط به سال ۱۱۴۹ق) که در قدیم به آن رُخام می‌گفته‌اند (دانش‌نامه دانش‌گستر، ۷۶/۱۰) نام برده شده است. سنگ مرمر سبز الوان منطقه خادر شاندیز که از ممتازترین و زیباترین سنگ‌های مرمر است، تا سال‌های اخیر برای مصارف ساختمانی استخراج می‌شده است. در حال حاضر در بسیاری از مناطق کوهستانی اطراف مشهد، از شمال تا جنوب، انواع سنگ‌های مرمر و «میکا» یا «تالک‌شیت» استخراج می‌شود (داوری) و در انواع کارهای ساختمانی و هنری و تزئینی کاربرد فراوان دارد. نوع نرم‌تر سنگ میکا که به «هرکاره» معروف است، برای ساختن ظروف و صنایع دستی به‌کار می‌رود و نوع سخت‌تر آن معروف به سنگ سیاه برای کارهای ساختمانی استفاده می‌شود (سراقی نوغانی).

در حال حاضر سنگ‌هایی که در بناهای حرم مطهر و فضاهای وابسته دیده می‌شود، بسیار گوناگون و پرشمار است. سنگ‌های مرمر از جمله سنگ خلع که نوعی سنگ چینی محلی مربوط به کوه‌های جنوب شهر مشهد با ترکیبی از رنگ‌های خاکستری فام‌دار است و به‌طور گسترده استفاده می‌شود و معادن آن هم در اختیار آستان قدس می‌باشد؛ مرمر شاندیز، سیرجان، محلات و اصفهان، تراورتن و مرمریت سیرجان، گرانبه یا سنگ خارا از معادن مشهد و بیرجند و سنگ سیاه. این سنگ‌ها به رنگ‌های مختلف، از جمله سفید، نیابتی، لیمویی، کرم، عسلی، هلویی، پرتقالی، قرمز، سبز فیروزه‌ای، سبز انگوری و سبز جنگلی، ابلق، خاکستری و مشکی وجود دارد. طرح‌ها و نقش‌های طبیعی مختلف از جمله ابری، دانه اناری، دانه یاقوتی و گل برفی در آن‌ها دیده می‌شود. برخی از این نقش‌ها با بُرش‌هایی که در امتداد طرح سنگ (تو راه) یا خلاف آن (بی راه) می‌خورد، شکلی متفاوت پیدا می‌کند (داوری؛ آستان قدس دیروز و امروز، ۸۸، ۹۷ و ۱۵۰؛ سازمان عمران حریم حرم...، ۱۰، ۱۶، ۲۴، ۳۶، ۴۲، ۱۴۵؛ سیف‌الدوله، ۳۸۷؛ امام، ۹۰ و ۴۳۹؛ سازمان کتابخانه‌ها...، سند شم ۱۰۱۱۰۵؛ پیمایش). به‌عنوان مثال سنگ‌های مرمر عسلی از راه دارالحجّه با استفاده از برش بی راه، نقشی متفاوت پیدا کرده‌اند (پیمایش).

هنر حجّاری با فنون مختلفی انجام می‌شود. این فنون شامل برش و تراش انواع قطعات و صفحات سنگی پوشش سطوح؛ کنده‌کاری (نقش منفی یا فرورفته) یا برجسته‌کاری (نقش مثبت) کلمات و نقوش؛ معرّق‌سازی یا چفت کاری که با چیدن قطعات سنگی در کنار یک‌دیگر و ایجاد طرح و نقش صورت می‌گیرد؛ و همچنین مشبک‌سازی است. در گذشته تمام این کارها از برش سنگ و صفحه‌کردن

طرح حاصل از برش بی‌راه سنگ مرمر عسلی در از راه دارالحجّه

از راه از میان رفته بخشی از دارالحفاظ، مثبت سنگ، دوره قاجار (سازمان کتابخانه‌ها...، عکس شماره ۲۴۶۴۱)

سند شم ۱۲۵۹۷/۱ مربوط به سال ۱۲۶۳ ش.؛ پیمایش). دربارهٔ نماسازی فضاهای حرم و پوشش دیوارها می‌توان گفت اغلب در ازاره‌ها از سنگ استفاده شده و در سایر نماسازی‌ها، به ندرت سنگ به‌کاررفته است. از محدود نماسازی‌های سنگی در غیر از ازاره، می‌توان خمیل‌کشی سنگی و معرق‌های سنگی زمینه، در بخشی از کاشی‌کاری‌های مسجد گوهرشاد مربوط به دوره تیموری و نیز شمشه‌های معرق سنگ در کاسه‌بندی آجر و کاشی سقف راهروی میان صحن جمهوری به بست شیخ بهاء‌الدین، مربوط به دورهٔ جمهوری اسلامی اشاره کرد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۴۴؛ پیمایش). این شمشه‌ها از شاهکارهای هنر سنگ‌کاری است و در هر کدام از آن‌ها، ۱۰۷۱ قطعه سنگ به‌کاررفته است (اسماعیل‌آبادی). همچنین ستون‌های توپر نمای غرفه‌های صحن جامع رضوی که از سنگ چینی سیرجان است، و هره‌های سنگی کارشده در این صحن و برخی فضاهای دیگر، در این شمار قرار می‌گیرد (داوری؛ حقایق شیرین، ۶۴، پیمایش).

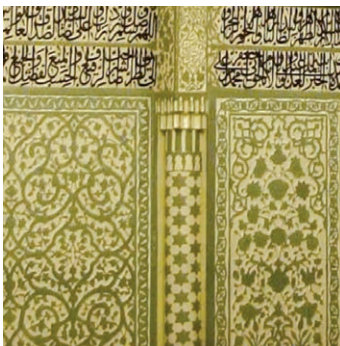
برخی از این ازاره‌ها با تزیینات هنری زیبایی همراه بوده است (افضل‌الملک، ۲۶۸). در دورهٔ پهلوی ازاره‌های سنگی کماکان رایج بود. ولی کمتر تزیینی در آن به‌کار می‌رفت و اغلب به‌صورت تخته‌سنگ‌های الوان بدون کتیبه یا تزیین خاص اجرا می‌شد. ازاره‌های دارالسرور، دارالذکر و دارالزهد در این شمار است (آستان قدس دیروز و امروز، ۸۹، ۹۶ و ۱۰۹). در دورهٔ جمهوری اسلامی همین شیوه ادامه یافت، با این تفاوت که سنگ‌های به‌کاررفته تنوع بیشتری دارند و از آن مهمتر این‌که در برخی قسمت‌ها تلاش شده تا ازاره‌ها ساده نباشد و آرایه‌هایی در آن‌ها ایجاد کرده‌اند (پیمایش).

آرایهٔ ازاره‌های سنگی در دوره‌های تیموری و صفوی شامل نقوش هندسی مختصر (مثلاً در ایوان مقصورهٔ مسجد گوهرشاد، ر. ک. پوپ، ۲۴۷) و به‌ویژه ستون‌های توکار تزیینی حجاری شده با طرح پیچک و پایه گلدان و سرستون‌های مقرنس‌دار است (مثلاً در دارالسیاده و ایوان‌های شرقی و غربی صحن انقلاب). حجاری یا منبت سنگ با نقوش گیاهی برجسته از آرایه‌های بسیار مهمی است که در دورهٔ قاجار، در فضاهایی چون دارالحفاظ، توحیدخانه، گنبد حاتم‌خانی و فضاهای پشت سر و پایین‌پا به‌کار رفته است (افضل‌الملک، ۱۶۸؛ سدیدالسلطنه، ۲۳۱؛ اعتمادالسلطنه، ۵۱۷/۲، سازمان کتابخانه‌ها...، سند شم ۲۲۸۴۶/۳ مربوط به سال ۱۳۱۹ ق و عکس شمارهٔ ۲۴۶۴۱). آخرین نمونهٔ منصوب این حجاری‌ها در رواق توحید خانه باقی مانده است. این حجاری‌ها با استادی و ظرافت بسیار، بر روی سنگ سیاه انجام شده، ولی رنگ‌آمیزی روی آن‌ها، از نفاست و زیبایی‌شان کاسته است. در دورهٔ جمهوری اسلامی، با استفاده از تکنیک معرق و چفت‌کاری، نقوش‌های هندسی گوناگونی در ازاره‌ها اجرا شده است. در ازارهٔ رواق‌های دارالولایه و دارالاجابه، با استفاده از طیف‌های مختلف رنگی سنگ و نوارهای بسیار ظریف و باریک سنگ‌های سیاه و سفید، زیباترین گره‌های هندسی کند و تند نشانده شده که هر کدام شاهکار حجاری به شمار می‌روند. همچنین ازارهٔ رواق‌های دارالحکمه و دارالکرامه با چیدمان شطرنجی قطعات رنگی سنگ مرمر، از جلوه‌های بدیع حجاری دورهٔ معاصر است.

در حرم مطهر چند محراب حجاری شده وجود دارد. تنها محراب سنگی قدیمی حرم، متعلق به مسجد گوهرشاد است که از سنگ مرمر ساخته شده و کتیبه هم دارد. البته این اثر در جریان تعمیرات دوران معاصر به‌کلی بازسازی شده است (سیدی و دیگران، ۴۶). به جز این، چند محراب سنگی در بناهای دورهٔ جمهوری اسلامی ساخته شده است. دو محراب در رواق دارالولایه وجود دارد که هر دو سنگی است. یک طاق‌نمای محرابی که

در حال حاضر به جز ازارهٔ بقعهٔ مطهر و دارالسیاده، تمامی ازاره‌های حرم از سنگ پوشیده شده است (پیمایش). ازاره‌ها از مهم‌ترین محل‌های استفاده از سنگ و در شمار قدیمی‌ترین نمونه‌های سنگی حرم است. قطعه‌ای به ابعاد تقریبی ۵۰ در ۹۰ سانتی‌متر از یک لوحهٔ سنگی مربوط به سال ۶۱۵ هـ. ق. در موزهٔ آستان قدس وجود دارد که عبارت «امر به عبدالعزیزبن‌آدم» و تاریخ فوق به‌همراه نقوش تزیینی زنجیره‌ای ساده بر روی آن حجاری شده و احتمال می‌رود در ازارهٔ بخشی از حرم مطهر نصب بوده است. قدیمی‌ترین ازاره‌های سنگی منصوب در حرم مطهر قاب‌بندی‌های سنگی ازاره‌های کاشی دارالسیاده و ازاره‌های مسجد گوهرشاد مربوط به دورهٔ تیموری است (اوکین، ۲۵۴). تفاوت در گزارش‌های قدیمی با آنچه امروز وجود دارد، نشان می‌دهد که اصل سنگ‌های دورهٔ تیموری باقی نمانده و در تعمیرات گوناگون، جایگزین شده (مثلاً ر. ک. پوپ، ۲۴۷)؛ اما تزیینات به‌کاررفته در سنگ‌ها به همان شکل قدیمی است. استفاده از سنگ در ازاره که در دورهٔ تیموری دیده می‌شود (اوکین، ۱۳۰) در دورهٔ صفوی و افشار دنبال شد. در اسناد اداری سال‌های مختلف به حجاری و تعمیر سنگ ازارهٔ مکان‌های مختلف، به‌ویژه ایوان‌ها اشاره شده است (سازمان کتابخانه‌ها...، سند شم ۴ و ۳۲۳۵۷/۳ مربوط به سال ۱۰۹۰ ق؛ سند شم ۳۵۶۳۹/۴ مربوط به سال ۱۱۴۹ ق). حتی ظاهراً ازارهٔ کاشی‌کاری برخی قسمت‌ها مانند مدرسهٔ دودر، با سنگ جایگزین شد (اوکین، ۳۳۷).

در دورهٔ قاجار این سنت ادامه یافت و ازارهٔ بخشی از رواق‌ها نیز به‌همراه کف‌سازی‌ها از سنگ پوشیده شد.

منبت سنگ در ازارهٔ توحیدخانه، دورهٔ قاجار.

معرق سنگ در ازارهٔ دارالولایه، دورهٔ جمهوری اسلامی.

برخی حفاظ پله‌ها و حصارهای کوتاه و بلند جداکننده در حرم مطهر از سنگ ساخته شده است. مشبک‌های زیبایی که از کنار هم قرار گرفتن اضلاع سنگی، گره‌های هندسی زیبایی تشکیل می‌دهند، مانند آنچه در بالای طاق‌های محرابی صحن قدس کار شده، و یا مشبک‌هایی که از دل یک صفحه سنگ یک‌پارچه شکل گرفته و در آن، خطوط جداکننده گره‌ها، به‌صورت نوارهای باریکی از سنگ سیاه نشانده‌اند، از مهم‌ترین نمونه‌های هنر حجاری در حرم است. در ورودی میان ایوان غربی مسجد گوهرشاد و بست شیخ بهاء‌الدین از دیگر نمونه‌های نادر مشبک سنگی در حرم مطهر می‌باشد. اغلب این مشبک‌ها از سنگ مرمر ساخته شده‌اند. روی اغلب درچه‌های هوای تعبیه شده در دیوارهای سنگی رواق‌ها نیز مشبک‌های سنگی ظریف نهاده‌اند. در فضاهایی که نیاز به دیوارک‌های جداکننده بوده، مانند بخش شمالی رواق دارالسیاده و یا حریم مقابل ایوان‌های طلا، از صفحات و پایه‌های سنگی کوتاه استفاده شده است (پیمایش).

از مهم‌ترین عناصر سنگی تزئینی در حرم مطهر، کتیبه‌ها هستند. قدیمی‌ترین نمونه کتیبه‌های سنگی حرم، کتیبه مرمرین محراب مسجد جامع گوهرشاد است که لوح اصلی آن به خط بایسنغرمیرزا بوده است. جز آن، کتیبه مدرسه بالاسر را می‌توان نام برد که اکنون از میان رفته و مربوط به همین دوره است (اوکین، ۱۵۳، ۳۰۲). کتیبه‌های سنگی خفنگ ایوان‌های غربی و شرقی صحن انقلاب نیز از بهترین نمونه کتیبه‌های سنگی دوره صفوی است که با خطوط ثلث و نستعلیق آن را نگاشته‌اند. کتیبه‌های سنگی دوره صفوی حرم مطهر بسیار بیش از این بوده که از میان رفته است (احتشام کاویانیان، ۲۰۷). از دوره قاجار کتیبه‌های سنگی پرشماری باقی مانده است. در این دوره رسم شد که بالای آزاره‌ها، ردیفی کتیبه سنگی، معمولاً به خط نستعلیق کار کنند. این پدیده در برخی رواق‌ها مانند دارالسیاده، دارالحفاظ، بقعه مطهر و دارالسعادة و حجرات صحن‌ها به فراوانی به چشم می‌خورد. نیز سنگ مزارات افراد معمولاً کتیبه دارد که در برخی موارد، مانند سنگ قبر عباس میرزا که اکنون در موزه آستان قدس نگهداری می‌شود، کتیبه بسیار مفصل و بزرگی است که ماهرانه در سنگ حجاری و برجسته‌کاری شده است.

از نمونه‌های ویژه کتیبه‌های سنگی که با استادی تمام حجاری شده، کتیبه‌های ستون‌های تزئینی ازاره ایوان طلای ناصری در صحن آزادی است که در پایه‌های ایوان اجرا شد (پیمایش). در دوره معاصر برخی کتیبه‌های احداثیه مکان‌هایی مانند صحن قدس، کتابخانه مرکزی آستان قدس و دانشگاه علوم اسلامی رضوی و کتیبه

کتیبه احداثیه را در دل خود جای داده، در ضلع شمالی صحن قدس کار شده است. این محراب‌ها و طاق‌ها با استفاده از معرق‌های سنگ الوان و بسیار زیبا و ظریف، گره‌چینی و با نقوش هندسی بسیار زیبایی آراسته شده‌اند. حتی مقرنس‌های داخل طاق‌های محرابی از سنگ مرمر ساخته شده و داخل آن‌ها چراغ تعبیه شده که شب‌ها جلوه خاصی دارند. بخشی از محراب بزرگ ایوان ولی عصر در صحن جامع نیز از سنگ مرمر سبز ممتاز ساخته شده است (پیمایش).

حوض‌ها و سنگاب‌های حرم مطهر نیز از سازه‌های حجاری شده این مجموعه است. قدیمی‌ترین عنصر سنگی یافت شده در حرم مطهر، سنگاب عظیمی است که در انتهای سده ششم ه. ق از سنگ سیاه مشهور به هرکاره ساخته شده (سنگاب خوارزمشاهی) و تا ابتدای سده حاضر در محلی به نام سقاخانه قرار داشت. این سنگاب از شاهکارهای هنر سنگ‌تراشی به شمار می‌رود. علاوه بر آن، سنگاب سقاخانه کنونی صحن انقلاب که به دستور نادرشاه از هرات آورده شده و سنگاب سقاخانه صحن نو که اکنون در وسط حوض صحن آزادی قرار دارد، هر دو از سنگ یکپارچه است که با مهارت تمام حجاری شده و به‌صورت آبخوری بزرگی شکل گرفته‌اند. ساختن حوض با دیواره‌های سنگی از قدیم رایج بوده (اوکین، ۹۱) و در اسناد تاریخی آستان قدس، به ساختن حوض‌های سنگی اشاره شده است (سازمان کتابخانه‌ها...، سند شم. ۲۵۵۲۵/۲ مربوط به سال ۱۱۴۹ق). در حال حاضر تمام حوض‌های موجود در صحن‌های حرم مطهر از سنگ ساخته شده است. اغلب این حوض‌ها به اشکال هندسی زیبا مانند چهار یا هشت گوش یا گل هشت پر طراحی شده و سازه‌های مرمری که به زیبایی حجاری شده، به‌عنوان پایه چراغ یا گلدان‌های تزئینی در اطراف و یا میان آن‌ها قرار داده‌اند. حوض هشت‌پر مسجد جامع گوهرشاد از زیباترین حوض‌های حرم مطهر می‌باشد که با سنگ خلیج حجاری و ساخته شده است (پیمایش).

سقاخانه‌های صحن قدس و صحن جمهوری که هر دو مربوط به دوره جمهوری اسلامی است، از بهترین نمونه‌های کارهای سنگی در حرم مطهر می‌باشند. داخل سقاخانه صحن قدس تماماً از سنگ پوشیده شده و دیوارها و سقف آن معرق‌کاری بسیار ظریفی از سنگ دارد. حتی اشکال گیاهی و کتیبه‌های ظریف آن هم سنگی است. سینی آبخوری‌های سقاخانه، ظرف‌های سنگی بسیار خوش‌تراشی است که روی آن‌ها، گل‌های تزئینی برجسته کاری شده است. نمای داخل سقاخانه صحن جمهوری معرق‌کاری از ترکیب سنگ و کاشی است. ستون‌ها، سرستون‌ها و حتی طاق‌های تیزه‌دار دهانه‌ها نیز تماماً با سنگ اجرا شده است (پیمایش).

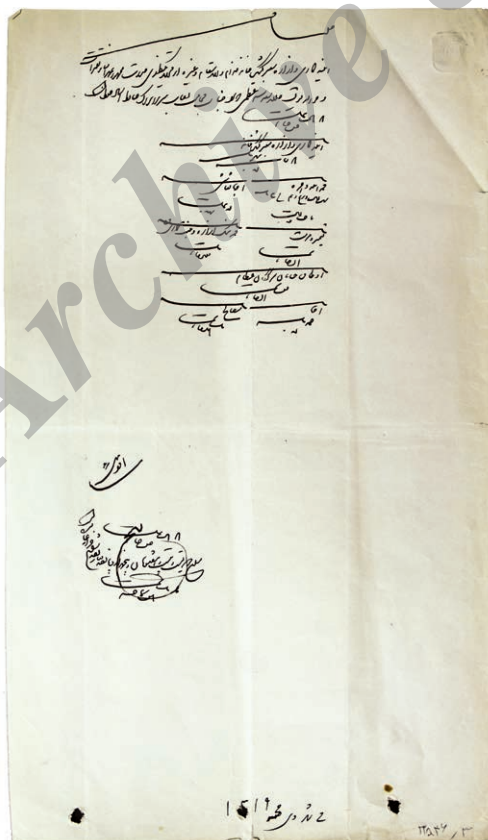

کاربندی مقرنس، معرق و کتیبه سنگی در طاق‌های محرابی صحن قدس، دوره جمهوری اسلامی.

کتیبه حجاری شده توسط شمس‌الدین سنگ‌تراش در پایه ستون تزئینی سمت چپ ایوان طلای ناصری، دوره قاجار.

دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامهٔ دهخدا. سازمان کتابخانه‌ها و موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، اسناد و عکس‌های موجود در آرشیو. سدیدالسلطنه، محمدعلی، سفرنامهٔ سدیدالسلطنه، تصحیح احمد اقتداری، بهنشر، تهران ۱۳۶۲. سراقی نوغانی، حسین، هنرمند حجاری و حجاک، مصاحبه، اسفند ۱۳۹۱. مهدی و دیگران، مسجد و موقوفات گوهرشاد، کومه، تهران، ۱۳۸۶. سیف‌الدوله، سلطان محمد، سفرنامهٔ سیف‌الدوله، تصحیح و تحشیه علی‌اکبر خداپرست، نشر نی، تهران، ۱۳۶۴. عزیزیان، مهدی، «۵۵ روز در محضر امام(ع)»، حرم، س ۱۱، شماره ۸۵. لسترنج، گای، جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی، ترجمهٔ محمود عرفان، علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۶۴. مقدسی، محمدبن احمد، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ترجمه علینقی منزوی، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، تهران، ۱۳۶۱. مکی‌نژاد، مهدی، تزیینات معماری، مرکز تحقیق و توسعهٔ علوم انسانی (سمت)، تهران، ۱۳۸۷؛ ش؛ پیمایش، بهمین و اسفند ۱۳۹۱.

تصویر سند شماره ۳۳/۲۲۸۴۶: هزینه سنگ‌کاری و منبت‌کاری ازارهٔ راهروی کشیک‌خانهٔ خدام در سال ۱۳۱۹ ق. (آرشیو اسناد کتابخانهٔ مرکزی)

وقایعی چون عاشورای رضوی (منصوب در ایوان جنوبی صحن جمهوری) را از سنگ تهیه کرده‌اند. تکنیک اغلب کتیبه‌های سنگی به‌صورت برجسته کاری و در برخی موارد نادر مانند کتیبهٔ دانشگاه علوم اسلامی رضوی به‌صورت کنده‌کاری حروف و کلمات است. اغلب کتیبه‌ها از سنگ مرمر، سنگ سیاه و گاهی از سنگ صابون تهیه شده است (جلالی، ۱۰۷؛ پیمایش).

منابع:

آستان قدس دیروز و امروز، آستان قدس، مشهد، ۱۳۵۶. آلمانی، هانری رنه د، از خراسان تا بختیاری، ترجمهٔ غلامرضا سمیعی، طاوس، تهران، ۱۳۸۲. احتشام کاویانیان، محمد، شمس‌الشموس، آستان قدس، مشهد، ۱۳۵۴. اسماعیل‌آبادی، مسعود، استادکار سنگ‌کاری حرم مطهر، مصاحبه، اسفند ۱۳۹۱. اعتمادالسلطنه، محمدحسن، مطلع‌الشمس، به‌کوشش تیمور برهان لیمودهی، فرهنگ‌سرا، تهران، ۱۳۶۸. افضل‌الملک، غلامحسین، ظفرنامهٔ عضدی، تصحیح محمدرضا قصابیان، مشهد، انصار، ۱۳۸۹. امام، سیدمحمد کاظم، مشهد طوس، کتابخانهٔ ملی ملک، تهران، ۱۳۶۸. اوکین، برنارد، معماری تیموری در خراسان، ترجمهٔ علی‌آخشینی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد، ۱۳۸۶. بقیعی، غلامحسین، معرفی مشاغل قدیم مشهد، سخن‌گستر، تهران، ۱۳۸۴. پیوپ، آرتور ایپام، معماری ایران: پیروزی شکل و رنگ، ترجمهٔ کرامت‌الله افسری، یساوولی، تهران، ۱۳۶۵. جلالی، میثم، «کتیبه‌های سنگی موزهٔ آستان قدس رضوی»، مشکوة، س ۳۱، ش ۱۱۴، بهار ۱۳۹۱. دانشنامهٔ دانش‌گستر، زیر نظر علی‌رامین و دیگران، دانش‌گستر، تهران، ۱۳۸۹. داوری، مهدی، استادکار سنگ‌کاری و هنرمند حجاری، مصاحبه، اسفند ۱۳۹۱.